

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
Achterzijde omslag: Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeuws Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus

Ron de Haan

In 1867 bestond de Firma Gebrüder Ziegler officieel, volgens hun briefpapier, 100 jaar (afb. 1). In datzelfde jubileumjaar bracht Alexander Ziegler een boek uit over Ruhla, opgedragen aan de jubilerende firma, waarin een hoofdstuk over de pijpenindustrie in Ruhla is opgenomen¹ (afb. 2a-b, 3a-b en Bijlage 1).

In het jaar 1747 was het Severus Ziegler die de firma startte als metaalwaren handelshuis.² Maar omdat hij pas in 1767 de beurs in Fulda voor het eerst bezocht met pijpenkoppen werd deze datum als de officiële startdatum van de firma vastgelegd.³ In de daarna volgende eeuw is de, als eenmansbedrijf gestarte firma, uitgegroeid tot de belangrijkste producent, fabrikant, in- en exporteur van rookwaren en -artikelen in het Duitstalige gebied. Doordat Ruhla een 'vrijstad' was hadden werknemers uit de omliggende dorpen de mogelijkheid om zonder beperkingen in en of voor Ruhla (afb. 2) te werken.

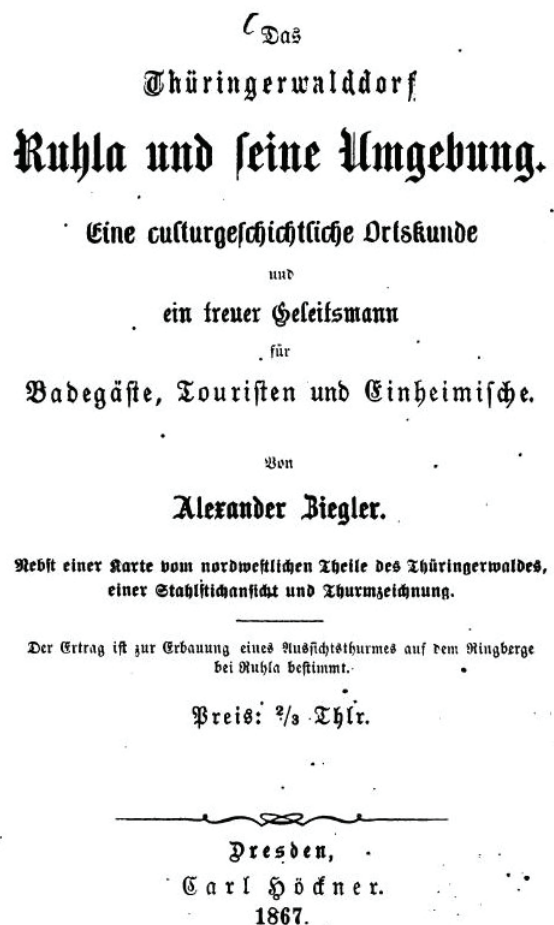
Er is in eerdere artikelen al uitgebreid ingegaan op de enorme importantie van Ruhla als pijpenmakercentrum.⁴ Het hoogtepunt in de ontwikkeling van Ruhla lag ongeveer 100 jaar na de grootste bloeiperiode van Gouda en was ook later dan die van andere Duitse pijppencentra. Dit is verklaarbaar doordat deze centra zich uitsluitend geconcentreerd hebben op de kleipijpenproductie. De producenten in Ruhla hebben daarentegen vanaf de vroegste start alles op het gebied van de productie en samenstelling van rookpijpen naar zich toe getrokken. Het begon in 1737 met het metaalbeslag zoals deksels en blikken inzetbussen voor de houten pijpen.⁵ Op afbeelding 1.

Afb. 1. Briefhoofd Firma Gebrüder Ziegler, 1926. Collectie Ron de Haan.

Afb. 2. Prent van Ruhla (detail) in het boek van Ziegler, 1867.

Afb. 3a. Titelpagina van het boek van Alexander Ziegler uit 1867

Den
Herren Gebrüder Ziegler in Ruhla,
zur
**100-jährigen Jubelfeier ihres Tabakspfeifen-
Geschäfts i. J. 1867,**

hochachtungsvoll

gewidmet

von

Alexander Ziegler.

Afb. 3b. Pagina met opdracht aan de jubilerende firma uit het boek van Alexander Ziegler uit 1867

ding 4 is een ring te zien met het merk van Ziegler. Deze ringen werden gebruikt voor het afmonteren van pijpen. Ziegler merkte zijn pijpen vaak niet omdat ze onderdelen van derden met hun eigen producten samenvoegden tot een complete pijp. Een dergelijk ring met firmastempel was dan het kenmerk waaraan te zien was dat het om een Ziegler product ging. Vervolgens kwamen de stelen en flexibele slangen en de benen stelen voor de porseleinen pijpen in productie. Al spoedig werden er ook pijpen uit alle soorten materialen, behalve porselein, vervaardigd. Wel werden in Ruhla porseleinenpijpen, die in de wijde omtrek vervaardigd waren, van fraaie afbeeldingen voorzien. Toen later in de 19de eeuw de

Afb. 4. Ring voor het afmonteren van pijpen met het merk van de firma Ziegler. Collectie en foto Ron de Haan.

sigaar en sigaret opkwam, speelde men ook daar handig op in, door sigaren- en sigarettenpijpjes uit meerschium, barnsteen en vele soorten kunststoffen te produceren. Het bijzondere van de Firma Ziegler was dat dit bedrijf, gedurende hun lange bestaan, altijd de trends in het roken hebben gevolgd. Ze durfden het zelfs aan om risicovolle producten op de markt te brengen, zoals de pijpen waar de luchttoevoer anders dan via de gebruikelijke bovenkant plaatsvond. Bij deze pijpen, veelal gezichtspijpen, ging de luchttoevoer en een deel van de rook via bijvoorbeeld de mond of via de neus. De in 2016 integraal in het PKN-jaarboek afgedrukte catalogus is de enige bekende catalogus waar alle daar-in afgebeelde pijpen een dergelijk afvoer hebben. Deze catalogus zal zeker rond het midden van de 19de eeuw, of misschien zelfs vroeger, te dateren zijn. Het product moet over een langere periode een zeker succes hebben gekend want de twee afgebeelde pijpen in het artikel uit 2016, die afkomstig zijn uit de collecties van Ruud Stam en mijzelf, hebben beide een veel hoger vormnummer, namelijk 72 en 82, dan de nummers 1 t/m 30 in de catalogus. Er moet dus nog minimaal een tweede catalogus geweest zijn. Als vervolg op de eerdere publicatie zijn er een paar nieuw vondsten te vermelden.

De nieuwe vondsten

Bij nader inzien blijkt in de collectie van Ruud Stam een met een rode engobe beschilderde pijp uit de catalogus aanwezig te zijn en wel de als nummer 1 afgebeelde pijp op de titelpagina van de catalogus (afb. 5). Helaas is deze pijp ongemerkt en draagt geen vormnummer. Opvallend is dat de ogen niet van glas zijn maar geschilderd in wit met een zwarte pupil.

In mijn collectie bevindt zich een in Ruhla opgegraven fragment, verkregen via het museum in Ruhla, maar in zwart uitgevoerd (afb. 6). Gezien het feit dat het om een bodemvondst gaat is het niet vreemd dat de ogen nog niet waren ingeschilderd. Ook deze pijp is nummer 1 uit de catalogus. Het fragment geeft iets meer vrij over de productiewijze. De pijp is in een mal geperst, de ketelopening is deels met de stopper en daarna waarschijnlijk met een mes dieper uitgehaald. Het rookkanaal van de manchets is met de gebruikelijke stopper gemaakt. De beide hierboven beschreven pijpen hebben merkwaardig genoeg geen glazen ogen.

Een derde en vierde melding kwam uit Engeland van David Higgins. In zijn collectie bevinden zich twee uitzonderlijk fraaie voorbeelden waarvan alleen de eerste in de in 2016 gepubliceerde catalogus is afgebeeld. De ene is de indiaan, vormnummer 25, met een verentooi en voorzien van glazen ogen (afb. 7). De lippen zijn rood gekleurd, en de afmontering bestaat uit een messing deksel en kettinkje naar de manchets. Ook hier sluit de deksel de luchttoevoer via de bovenkant volledig af. De

Afb. 5a-c. Pijp met beschilderde ogen, ongemerkt, geen vormnummer aanwezig. Afgebeeld in de Ziegler catalogus onder vormnummer 1. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

Afb. 6a-b. Zwart beschilderde niet afgewerkte pijp, ongemerkt, geen vormnummer aanwezig. Afgebeeld in de Ziegler catalogus onder vormnummer 1. Bodemvondst Ruhla. Collectie en foto Ron de Haan.

Afb. 7a-b. Pijp met mannenhoofd met verentooi, vormnummer 25. Afgebeeld in de Ziegler catalogus. Collectie en foto David Higgins.

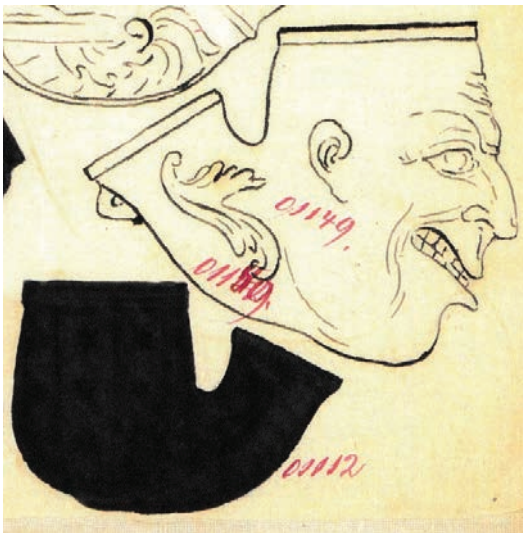

Afb. 8a-b. Pijp met mannenhoofd met hoed en bril, initialen 'GZ' en vormnummer 67. Deze pijp is niet in de hier genoemde Ziegler catalogus afgebeeld. Collectie en foto David Higgins.

luchttoevoer komt via de mond binnen en gaat dan via een verticaal kanaaltje tot aan de bovenrand van de ketel. Daar vandaan kan de lucht vrij bij de tabak komen. De tweede pijp is nog spectaculairder: De besnorde en bebaarde man draagt een hoed met een brede ronde rand en is ook weer uitgevoerd met de glazen ogen (afb. 8). Zeer opvallend is het van draad gebogen brilletje dat de pijp een erudiete uitstraling geeft. Het dekselhoedje vormt een geheel met de brede kleirand van de pijp en is verbonden via een kettinkje met de manchet. Deze combinatie vormt de pijp tot een prachtige originele compositie. De pijp is voorzien van de initialen "GZ"

en gestempeld met het vormnummer 67. Als laatste, ter vergelijking, een detail afbeelding uit een catalogus van Ziegler uit circa 1825 (afb. 9). Deze catalogus is met de hand geschetst en zeer fraai ingekleurd. De pijp met mannenhoofd komt niet direct overeen met een pijp uit de in 2016 gepubliceerde catalogus maar heeft wel eenzelfde uitstraling. Het handgeschreven vormnummer 01149 is vrij hoog vergeleken met die uit de fabriekscatalogus.

Het is dus interessant om naspeuringen te blijven doen en in dit geval heeft het voor mooie aanvullingen gezorgd.

Afb. 9. Pijp met mannenhoofd, vormnummer 01149. Handelscatalogus Ziegler, circa 1825. Collectie Ron de Haan.

Noten:

- 1 Ziegler, 1867.
- 2 Zie website <http://www.schmidtfamilie.de/linie-ziegler/geschichteziegler/12-linie-ziegler/18-die-pfeifenmacherfirma-gebr-ziegler-in-ruhla>. Al rond 1650 kwam de eerste Ziegler (Balthasar Ziegler) naar Ruhla. Zijn zoon Hermann Ziegler was volgens de archiefgegevens in 1666 messensmit.
- 3 Pollner, 1997, p. 123.
- 4 De Haan, 2014, p. 55-67; de Haan, 2014, p. 69-73; de Haan, 2016, p. 175-186.
- 5 Pollner, 1997, p. 16. Zie ook de bijlage bij dit artikel. Voor latere voorbeelden zie A. de Haan, 2014, p. 69-73.
- 6 Omdat dit een oude Duitse tekst betreft komt de spelling niet overeen met de huidige spelling.

Literatuur:

- Haan, A., de, 2014. 'Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane en Schemnitz'. *Jaarboek 2014 PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, p. 69-73.
- Haan, R. de, 2014. 'De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen)'. *Jaarboek 2014 PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, p. 55-67.
- Haan, R. de, 2016. 'Een unieke en curieuze 19e eeuwse fabriekscatalogus van de Gebrüder Ziegler in Ruhla'. *Jaarboek 2016 PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, p. 175-186.
- Pollner, O., 1997. *Die Pfeifenmacher zwischen Rennsteig und Rhön. Bünde*.
- Ziegler, 1867. *Das Thüringerwalddorf Ruhla und seine Umgebung. Eine culturgeschichtliche Ortskunde und ein treuer Geleitsmann für Badegäste, Touristen und Einheimische*. Dresden.
- Website:
<http://www.schmidtfamilie.de/linie-ziegler/geschichteziegler/12-linie-ziegler/18-die-pfeifenmacherfirma-gebr-ziegler-in-ruhla>

Bijlage.

De passage over de pijpenindustrie uit Ziegler, 1867, p. 37-42.⁶

'Pfeifenindustrie. Die Gewerbethätigkeit Ruhla's - früher durch die Eisen- und Stahlfabrikation, Waffenschmiedekunst und Messerfabrikation berühmt - concentrirt sich gegenwärtig in der Hauptsache auf die Fabrikation vom Rauchutensilien aller Art, insbesondere auf Herstellung von Tabakspfeifen, Meerschäumköpfen und Zigarrenspitzen aller Gattungen. Diese eigenthümliche Industrie verschafft als solche der Ruhla den Ruf des gewerbtätigsten und wohlhabendsten Ortes aus dem Walde und sichert ihre weltgeschichtliche Culturbedeutung.

Im Jahre 1739 verpflanzte S. Schenk aus der Zillbach einen neuen Industriezweig nach Ruhla - den Beschlag der Pfeifenköpfe. Die führte naturgemäß zur Fabrikation von Tabakspfeifen aller Art und zur Verarbeitung des echten (durch Issert?) und späterhin zur Erfindung des unechten Meerschams.

Schon lange vor dem siebenjährigen Kriege, in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, hat man in der Ruhla echten Meerscham zur Fabrikation von Pfeifen verwendet. Auch muß die Erfindung des unechten Meerschams, die gemeiniglich dem Joh. Christoph Dreiß zugeschrieben und ungefähr in die Jahre 1770-1772 geseßt wird, daselbst schon 1750 bekannt gewesen sien, wie aus dem 'Göttinger Anzeiger von gelehrten Sachen, St. 152 1781' evident hervorgeht, indem dort angezeigt wird, daß Professor Bechmann am 17. November 1781 in der Versammlung der königlichen Societät eine Abhandlung über den sog. Meerscham vorgelesen u. A. wörtlichen gesagt habe: "Seit ungefähr dreißig Jahren hat man in Ruhla die Kunst erfunden, auch diesen Abfall zu neuen Pfeifenköpfen zu verarbeiten."

Auf Grund dieser Angabe kann M. Issert unmöglich derjenige gewesen sein, welcher die echten Meerschäumköpfe, die noch viel früher als die unechten dagewesen sein müssen, nach Ruhla gebracht hat, der überdieß laut der Angabe des Kirchenbuches 1745 geboren und also damals (1750) erst fünf Jahre alt gewesen wäre. Die in Ruhla sich vorfindende mit obiger Nachricht freilich nicht harmonirende älteste Spur einer frühern Meerschaufabrikation stammt aus dem Jahre 1790, wo der mu 1781 nach Ruhla goth. Unth. gekommene Pfarrer Leffler beim Tode Johann Christoph Dreiß's (der 1790 an der Schwindsucht gestorben) in das Kirchenbuch eingetragen hat, daß Dreiß der Erfinder der in Ruhla fabrizirt werdende sog. unechten Meerschäumköpfe sei, an welchen vielen Anderen Geld verdient hätten, während es ihm nicht habe gelingen wollen, aus seiner Erfindung den gehörigen Nutzen zu ziehen. Hiernach wäre also bei Berücksichtigung der Göttinger Angabe, nach welcher der Erfindung des

unechten Meerschaums auf 1750 statt auf 1770 zu setzen ist, Joh. Dreiß - der laut familienangaben Anno 1766 (also 24 Jahre vor seinem Tode) zuerst den Michaelismarkt in Leipzig (mit unechten Köpfen?) bezogen - 40 Jahren vor seinem Tode der Erfinder des unechten Meerschaums gewesen. Diese Nachricht wird auch durch das Erfurter Wochenblatt vom Jahre 1800 bestätigt, in dem ein Ungenannter, der dem Inhalte der Aufsatzes nach in Ruhla die genauesten Nachforschungen nach allen den Ruhl betreffenden Gegenständen anstellte und mit den einflußreichsten Bewohnern verkehrte, schreibt, daß Johann Christoph Dreiß, der als Jäger gelernt habe, (was wahr ist; denn er war in Gotha in der Lehre) der Erfinder des unechten Meerschaums sei. Abgesehen davon daß nach "Mosch und Ziller" die Ziegler die Erfindung des unechten Meerschaums benutzt und dies Beschäftigung gleich anfangs zu einem bedeutenden Nahrungszweige Ruhla's erhoben, mithin also vor 1750 als Kaufleute bestanden hätte, hat der Gründer des noch jetzt fortbestehenden Pfeifengeschäfts "Gebrüder Ziegler", Namens Severus Ziegler nach seinen eigenen handschriftlichen Angaben, in dem noch gegenwärtigen in de Familie Ziegler befindlichen Rechnungs- resp. Geschäftsbuche, im Jahre 1767 die Messe in Fulda mit Pfeifenköpfen bezogen. Diese unantastbaren handschriftliche Urkunde berechtigt die Inhaber des jetzt noch in Ruhla, seit Anfange dieses Jahrhunderts unter der Firma "Gebrüder Ziegler" bestehenden Geschäfts, das jederzeit der Familie des Gründers angehört und nur aus "Ziegler" bestanden, im Jahre 1867 das hundert-jährige Jubiläums dieses von einem "Ziegler" zuerst gegründeten und noch blühenden Geschäfts - unter den gegebenen Umständen gewiss ein seltener Fall in der merkantilen Welt - zu begehen.

Ruhla war weit über ein halbes Jahrhundert der einzige Ort des Erdballs, der Meerschaumköpfe unechter Art fabrizierte, die Fabrikation derselben ist erst von hier nach Wien, Paris zu gewandert. Diese hier gemachte Erfindung (außer Christoph Dreiß werden auch J. Christoph Wagner, J. Müller, Christ. Gössel, Hartmann u. A., wenn schon mit weniger Berechtigung als Erfinder genannt) ist für Ruhla ebenso wie die Bearbeitung des echten Meerschaums von großer Wichtigkeit gewesen; doch würde man zu weit gehen, wenn man behaupten wollte, daß der Wohlstand Ruhla's allein von der Meerschaumfabrikation herrühre. Diese repräsentiert allerdings bis auf die Gegenwart eine große Macht des Kapitals, beschäftigte aber von jeher bis auf die Neuzeit im Verhältniss zur Bevölkerung doch nur ein Teil der Einwohnerschaft, die sich in der Mehrheit der sonstigen Herstellung der Pfeifen aus Holz, Porzellan u.s.w. nebst den hier einschlagenden Arbeiten zugewendet hat.

Im Ueberigen hatten die Ruhlaer rechtzeitig verstanden, sich mit dem Verfall des Ritterthums und der Waffenschmiedekunst in geschickte Messerschmiede, und als durch die Auswanderung derselben nach

Neustadt-Eberswalde (1745) eine neue Industrie eröffnet werden mußte, in ebenso geschickte Verfertiger aller Arten von Tabak-Rauchinstrumenten zu verwandeln.

Der gegenwärtige Handel Ruhla's zieht seine reichste Nahrung aus dem Auslande und den überseeischen Ländern und man wird nicht sehr fehlgreifen, wenn man annimmt, daß jährlich in einem Mittel- oder Normaljahre für etwa 2 Millionen Thaler Pfeifenwaaren nach Rußland, Skandinavien, England Frankreich, Italien, Amerika, u.s.w. geliefert werden. Ruhla ist und bleibt die Metropole der gemüthlichen Tabakspfeife und die Drechselwerkstatt der "Pfüffenruhr" für die ganze Erde. - In einem normalen oder mittleren Jahr werden in Ruhla und in verschiedenen benachbarten Gothaischen und Eisenach'schen Orten (in welchen sehr viele Arbeiter für die Ruhlaer Fabrikation beschäftigt sind) nach den "Statistischen Mittheilungen für das Herzogthum Gotha" jetzt ungefähr hergestellt und exportiert:

27,000,000 Stück messingene, neusilberne und silberne Pfeifenbeschläge,
19,000,000 Tabakspfeifen-Schläuche, Ketten,
15,000,000 Pfeifenrohre,
15,000,000 völlig zusammengesetzte Tabakspfeifen,
10,200,000 Spitzen für Tabakspfeifen, Zigarrenspitze
9,600,000 beschlagene Porzellanpfeifenköpfe,
5,400,000 mindestens unechte Meerschaumköpfe,
2,700,000 Stück Thon- und Lava Pfeifenköpfe,
540,000 echte Meerschaumköpfe,
60,000 Tabaksbeutel u.s.w.

Die echten Meerschaumköpfe werden von der verschiedensten Größen und Formen im Preise von 1 Thlr. resp. 1 Thlr 15 Sgr. bis 120 Thlr pro Dutzend - aber auch in einzelnen Stücken im Preis von 80 Thlr und noch mehr pro Stück geliefert.

Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus / New finds of pipes from the Gebrüder Ziegler catalog

Ron de Haan

In PKN Yearbook 2016 a unique company catalogue of the Gebrüder Ziegler from the German city of Ruhla, was published. Special about this firm was that, during their long existence, they always followed the trends in smoking. They even dared to market risky products, such as pipes with an unusual air supply. Many of the pipes in this catalogue had an air supply where part of the smoke went through, for example, the mouth or through the nose of the person depicted on the pipe bowl. As a follow-up to the previous publication there are some new finds to be mentioned.

